

GENDER İDENTİKLİYİ VƏ STEREOTİPLƏRİNİ MÜƏYYƏNLƏŞDİRƏN PSIXOLOJİ METODLAR

SƏXAVƏT ƏLİYEVƏ

Bakı Dövlət Universiteti.

Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

E-mail: saxavat.aliyeva@bsu.edu.az

<https://orcid.org/0000-0002-5136-677X>**Giriş**

Psixologiya və sosiologiyanın kəsişməsində daim inkişaf edən bir elm sahəsi olan gender psixologiyası fərdi psixoloji proseslər və gender identikliyinə, rolların və ictimai gözləntilərin çoxşaxəli aspektləri arasındakı mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəni açmağa çalışır. Tədqiqatçıların genderlə bağlı hadisələrin öyrənilməsinə necə yanaşdığına dair hərtərəfli icmalı təqdim etmək məqsədi daşıyan bu məqalə, gender psixologiyasında istifadə olunan müxtəlif tədqiqat metodlarını şərh edir.

Genderin tədqiqi dinamik və davamlı inkişaf edən bir sahədir, şəxsiyyətin, sosial dinamikanın və insan təcrübələrini formalaşdırən güc strukturlarının inkişaf edən anlayışını əks etdirir. Gender psixologiyası üzrə tədqiqatçılar genderin mürəkkəbliklərini araşdırmaq üçün müxtəlif metodoloji vasitələrdən istifadə edirlər. Sorğular və eksperimentlər kimi əhəmiyyətli metodlarından, müsahibələr və kontent təhlili kimi keyfiyyət yanaşmalarına qədər tədqiqatçılar genderin çoxşaxəli xarakterini açmağa çalışırlar. Bu metodlar, araşdırılan gender probleminin güclü tərəflərini, məhdudiyyətlərini və müvafiq hadisələri dərk etməyimizə zəmin yaradır.

1. Repertuar Şəbəkəsi (Repertory Grid)

Corc Kelli (George Kelly) tərəfindən hazırlanmış Repertuar Şəbəkəsi metodu, psixologiyada, o cümlədən, gender psixologiyasında istifadə olunan keyfiyyətli tədqiqat metodudur. Bu, fərdlərin bir sıra şəxsi konstruksiyalar və ya zehni filtrlər vasitəsilə öz təcrübələrini şərh etməsi və mənalandırması fikrini vurğulayan şəxsi konstruksiya nəzəriyyəsi ilə əlaqəlidir. Onu aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar:

- Şəbəkənin qurulması: İştirakçılardan bir sıra elementləri, çox vaxt tanıdıqları insanları və ya konkret sahə ilə əlaqəli anlayışları (məsələn, gender rolları) müəyyən etmələri xahiş olunur. Sonra onlar bu elementlər arasındakı fərqləri təsvir edən bipolar konstruksiyaların siyahısını yaradırlar. Məsələn,

gender kontekstində konstruksiyalar "dominant və itaətkar" və ya "ənənəvi və müasir" ola bilər.

- Konstruksiyaların qiymətləndirilməsi: İştirakçılar daha sonra hər bir konstruksiyaya üzrə hər bir elementi qiymətləndirərək reyting matrisini yaradırlar. Qiymətləndirmələr ədədi miqyasda və ya elementlərin kontinuum boyunca yerləşdirilməsi kimi digər vasitələrlə ola bilər.

- Təhlil: Repertuar Şəbəkəsindən toplanmış məlumatlar amil təhlili və ya klaster analizi kimi müxtəlif üsullardan istifadə etməklə təhlil edilə bilər. Məqsəd nümunələri müəyyən etmək və iştirakçının idrak strukturunu və ya onların seçilmiş domendəki elementləri necə təşkil edib mənalandırdığını anlamaqdır [Eagly 44].

Gender psixologiyası kontekstində Repertuar Şəbəkəsi fərdlərin gender rolları, stereotipləri və identikliklərini necə qurduğunu və dərk etdiyini araşdırmaq üçün istifadə edilə bilər. Tədqiqatçılar insanların müxtəlif cinsləri və əsas idrak proseslərini necə fərqləndirdiyini araşdırmağa bilər. Repertuar Şəbəkəsi tədqiqatçılara genderlə bağlı onların idrak strukturlarının mürəkkəbliyini aşkar etməyə imkan verən fərdin subyektiv perspektivi haqqında zəngin keyfiyyət anlayışını təmin edir.

2. T. Leary testi

Bu test, sonralar Y. Reşetnyak və Q. Vasilçenko tərəfindən dəyişdirilmiş və təkmilləşdirilmişdir. Diaqnostika obyektinə müxtəlif şəxsi xüsusiyyətlərin öyrənilməsinə yönəlmiş çoxölçülü anket daxildir. Bundan həm də şəxsiyyət strukturunda kişi və qadın xüsusiyyətlərinin ifadə dərəcəsini müəyyən etmək üçün istifadə olunur [Клецина 44].

Metodologiyanın strukturuna müxtəlif şəxsiyyət xüsusiyyətlərini təyin edən 8 psixoloji tendensiya (şkala) qruplaşdırılmış 128 xarakteroloji ifadə daxildir. Metodologiyaya həmçinin təlimatlar, sorğu vərəqəsinin mətni, cavab forması, nəticələrin işlənməsi və şərh edilməsi üçün tövsiyələr daxildir.

T. Liri testi (Y. Reşetnyak və Q. Vasilçenko tərəfindən dəyişdirilmiş) [Павленко 13-14]

Cədvəl 1.2

1	Başqaları onun barədə müsbət düşünür.	33	Heyranedicidir.	65	Məsləhət verməyi sevir.	97	Uğur əldə etməyə çalışır.
2	Başqalarında təəssürat yaradır.	34	Hörmətlidir.	66	Əhəmiyyətli bir şəxs təəssüratı yaradır.	98	Hər kəsin heyran olmasını istəyir.
3	İdarə etməyi və əmr verməyi bilir.	35	Liderlik qabiliyyətinə malikdir.	67	Rəis kimi əmr etməyi sevir.	99	Başqalarına əmrlər verir.
4	Öz dediyindən dönmür.	36	Məsuliyyəti sevir.	68	Hökmlüdür.	100	Despotikdir.
5	Özünə hörməti var.	37	Özünə inanır.	69	Qürrələnir.	101	İnsanları şəxsinə görə deyil, rütbə və sərvətinə görə mühakimə edir.
6	Müstəqildir.	38	Özünə-güvənli və inadkardır.	70	Təkəbbürlü və özünə-güvənəndir.	102	Şöhrətpərətdir.
7	Özünə qulluq etməyi bacarır.	39	İşgüzar və praktikdir.	71	Yalnız özünü düşünür.	103	Egoistdir.
8	Laqeydlik göstərə bilər.	40	Rəqabəti sevir.	72	Hiyləgər və hesab aparandır.	104	Soyuq və əsəbidir.
9	Sərt olmağı bacarır.	41	Gərəkəndə dözümlü və mətinidir.	73	Başqalarının səhvini dözümsüzdür.	105	Mərdiməzar və istehza edəndir.
10	Sərt, lakin ədalətlidir.	42	Amansız, lakin qərəzsizdir.	74	Egoistdir.	106	Qəzəbli və qəddardır.
11	Səmimi ola bilər.	43	Əsəbidir.	75	Açıq ürəklidir.	107	Adətən əsəbidir.
12	Başqalarına tənqidi yanaşır.	44	Açıq və düz danışandır.	76	Tez-tez qəzəblidir.	108	Rushuz və laqeyddir.
13	Ağlamağı sevir.	45	Əmr edilməsinə dözməz.	77	Açıqlıdır.	109	Kinlidir.
14	Adətən kədərli olur.	46	Skeptikdir.	78	Şikayətçidir.	110	Ziddiyyətlidir.
15	Etibarsızlığı var.	47	Onu heyran etmək çətinidir.	79	Qısqancdır.	111	İnadkardır.
16	Tez-tez yanılır.	48	Küsəyən və dəqiqdir.	80	Xətrinə dəyənləri uzun müddət unutmur.	112	Heç kəsə inanmır və şübhəçidir.
17	Özünə tənqidi yanaşır.	49	Tez utanır.	81	Özünə əzab verəndir.	113	Çəkinəkdir.
18	Səhvini boynuna alır.	50	Özünə güvənsizdir.	82	Utancaqdır.	114	Utancaqdır.
19	Tabe olmağı sevir.	51	Güzəşt edir.	83	Təşəbbüskar deyil.	115	Hədsiz itaətkardır.
20	Güzətə gedəndir.	52	Təvazökardır.	84	Həlimdir.	116	Yumşaqdır.
21	Alicənabdır.	53	Tez-tez başqalarından kömək istəyir.	85	Asılıdır, qeyri-müstəqildir.	117	Heç vaxt etiraz etmir.
22	Məftun olur, təqlid etməyi sevir.	54	Avtoritətləri sevir.	86	İtaətkardır.	118	Müdaxiləçidir.
23	Hörmətcildir.	55	Məsləhət almağı sevir.	87	Başqalarının qərar qəbul etməsini gözləyir.	119	Himayəni sevir.

24	Təsdiq olunmağı sevir.	56	Hər şeyə inanır və başqalarını razı salmağa çalışır.	88	Asanlıqla çətinliyə düşür.	120	Çox güvəndir.
25	Əməkdaşlığı və qarşılıqlı yardımı sevir.	57	Davranışında nəzakətlidir.	89	Dostlardan asanlıqla təsirlənir.	121	Hamının rəğbətini qazanmağa çalışır.
26	Başqaları ilə yola gedəndir.	58	Başqa fikirləri dəyərləndirir.	90	Hər kəsə inanır.	122	Hamı ilə razılaşıır.
27	Dostcanlı və xeyirxahdır.	59	Ünsiyyətcildir.	91	Fərq qoymadan hamıya mehribandır.	123	Həmişə mehribandır.
28	Diqqətli və mehribandır.	60	Ürəyi təmizdir.	92	Hamını bəyənir.	124	Hamını sevir.
29	Nəzakətlidir.	61	Xeyirxah və ruhlandırıcıdır.	93	Hər şeyi bağışlayır.	125	Başqalarına çox yumşaq davranır.
30	Təşviqedicidir.	62	Zərif və mərhəmətlidir.	94	Hamıya sevgilə baxır.	126	Hər kəsə təsəlli verməyə çalışır.
31	Yardımsevərdir.	63	Başqalarının qayğısına qalmağı xoşlayır.	95	Geniş ürəkli və çatışmazlıqlara dözümlüdür.	127	Öz zərərinə başqalarının qayğısına qalır.
32	Təmənnəsizdir.	64	Təmənnəsiz və səxavətlidir.	96	Himayədarlıq etməyə çalışır.	128	Çox mehriban olduğu üçün, insanları korlayır.

Nəzəri əsaslar göstərir ki, ilk dörd şkalanın xüsusiyyətləri ənənəvi olaraq "kişilik" ilə əlaqəli xüsusiyyətlərə uyğundur və beşdən səkkizədək olan şkalanın xüsusiyyətləri ənənəvi olaraq "qadınlıq" ilə əlaqəli xüsusiyyətlərə uyğundur.

Metodiki göstərişlərdə göstərilir ki, subyekt göstərişlərə uyğun olaraq xüsusiyyətlərin ikiqat seçimini həyata keçirir. Əvvəlcə təklif olunan 128 ifadə arasından subyekt, onun fikrincə, öz keyfiyyətlərini əks etdirənləri seçir, həqiqi "mən"ini qiymətləndirir. Eyni zamanda, o, psixoloji portretini

təsvir edir. Daha sonra o, sahib olmağa çalışdığı xüsusiyyətləri seçməli və bununla da ideal psixoloji görünüşünü yaratmalıdır. Hər iki halda, ən azı 18 xüsusiyyət seçilməlidir. Anketin mətni sabit qalır, yalnız təlimatlar dəyişir.

Təlimatlarda vurğulanır ki, test subyektinə hər hansı bir şəxsin psixoloji portretini yaratmaq üçün, istifadə edilə bilən əlamətlərin siyahısı təqdim olunur. Sonra seçimin iki mərhələsi gəlir: birincisi - real "mən" üçün, ikincisi - ideal "mən" üçün. Hər mərhələdə subyekt ən azı 18 xüsusiyyət seçməlidir.

T. Leary Test açarı və hesab cədvəli [Павленко 25]

Cədvəl 1.3

№	Şkalanın adı	Xarakterin nömrəsi	Balların sayı		
			"Mən-real"	"Mən-ideal"	Ballar
1	Avtoritarlıq	1-4, 33-36, 65-68, 97-100			0-8 bal – adaptiv inkişaf
2	Egoistlik	5-8, 37-40, 69-72, 101-104			
3	Aqressivlik	9-12, 41-44, 73-76, 105-108			9-12 bal - uyğunlaşma və ekstremal davranışa meyli
4	Şübhəçilik	13-16, 45-48, 77-80, 109-112			
5	İtaətkarlıq	17-20, 49-52, 81-84, 113-116			13-16 bal - son dərəcə uyğun olmayan inkişaf;
6	Asılılıq	21-24, 53-56, 85-88, 117-120			
7	Dostpərəstlik	25-28, 57-60, 89-92, 121-124			0-4 bal – aşağı ballar;
8	Altruistlik	29-32, 61-64, 93-96, 125-128			5-8 bal – orta ballar (orta).

Kişi xüsusiyyətlərinin ifadə dərəcəsini müəyyən etmək üçün avtoritarlıq, eqoistlik, aqressivlik və şübhəçilik şkalasındakı dəyərləri ümumiləşdirmək və nəticədə çıxan məbləği dördə bölmək lazımdır. Eynilə, qadın xüsusiyyətlərinin ifadə dərəcəsini müəyyən etmək üçün itaətkarlıq, asılılıq, dostpərəstlik və altruistlik şkalasındakı dəyərləri cəmləmək, nəticədə çıxan məbləği dördə bölmək lazımdır:

- Kişilik (M) belə hesablanır - 1-dən 4-cü şkalaya qədər balların cəmi : 4

- Qadınlıq (F) aşağıdakı kimi hesablanır - 5-dən 8-ə qədər balların cəmi : 4

Qadın və kişi əlamətlərinin səviyyəsini əks etdirən əldə edilmiş qiymətlər cədvələ daxil edilir.

Məlumatları təhlil edərkən şəxsiyyətin gender xüsusiyyətləri və stereotipləri haqqında nəzəri məlumatlardan istifadə olunur. S.Bem anketi və T.Lerary testinə əsasən “kişilik və qadınlıq” şkalasından alınan nəticələr bir-biri ilə müqayisə oluna bilər. Bu cür dəyərlər gender identikiliyinin strukturunda kişi və qadın xüsusiyyətlərinin sabitliyinin göstəricisi hesab edilə bilər.

Kişi və qadın şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin hazırkı inkişaf səviyyəsi (real mənlilik) və bu əlamətlərin arzu olunan ifadə səviyyəsi (ideal mənlilik) haqqında fikirləri əks etdirən dəyərləri müqayisə edərək, insanın öz cinsini inkişaf etdirməyə çalışdığı istiqamət xüsusiyyətləri müəyyən edilir. Bu, ya gender stereotiplərinə uyğunlaşmaya (əgər insan cinsi xüsusiyyətlərin şiddətini artırmaq və qeyri-spesifik əlamətlərin şiddətini azaltmağa çalışırsa) və ya gender stereotiplərinə qarşı yönəldilə bilər (əgər bir şəxs cinsiyyət stereotiplərini azaltmağa çalışırsa) [Павленко 26, 28].

3. “Cins-yaş identifikasiyası” metodu (N. L. Belopolskaya)

Bu texnikanın tədqiqat mövzusu uşaqlarda cinsiyət və yaşın müəyyənləşdirilməsi ilə əlaqəli özünüdərk etmə aspektlərinin inkişaf səviyyəsini qiymətləndirməkdir. Onun istifadəsi tədqiqat məqsədləri, uşaqların diaqnostik müayinəsi, uşaq məsləhəti və korreksiya işlərinə yönəldilə bilər. Müayinə zehni inkişafı normal və anormal səviyyədə olan məktəbəqədər və ibtidai məktəb yaşlı (4 yaşdan 12 yaşa qədər) uşaqlar arasında aparılır.

Metodlar toplusuna təlimatlar, stimullaşdırıcı material (həyatın müxtəlif dövrlərində hər iki cinsin personajlarını əks etdirən iki dəst kart), cavab forması, habelə nəticələrin işlənməsi və şərh edil-

məsi üçün tövsiyələr daxildir. Hər bir dəst həyatın müxtəlif mərhələlərini - körpəlikdən qocalığa qədər təmsil edən personajları əks etdirən 6 kartdan ibarətdir, onların hər biri müəyyən cins və yaş roluna uyğundur. Metodologiya vizual materialdan istifadə edərək uşağın indiki, keçmiş və gələcək cinsi və yaş vəziyyətini müəyyən etmək qabiliyyətini qiymətləndirmək üçün, iki mərhələdə həyata keçirilir. Birinci mərhələ, uşağın qarşısında həyatın müxtəlif mərhələlərində hər iki cinsi təmsil edən 12 şəklın təsadüfi olaraq təyin edilməsini nəzərdə tutur. Uşaqdan indiki anda özünü necə təsəvvür etdiyini göstərməsi xahiş olunur. Əgər şəkil adekvat seçilibsə, hesab edilir ki, uşaq öz cinsini və yaşını düzgün müəyyən edir və bu protokolda qeyd olunur. Səhv seçim zamanı protokola da qeyd edilir və araşdırma davam edir. Əgər uşaq özünü kartlardakı personajla ümumiyyətlə tanıya bilmirsə, sınaq başa çatır, çünki hətta həqiqi uşağın obrazı ilə eyniləşdirmə də formalaşmayıb.

Birinci şəkli seçdikdən sonra uşaqdan əvvəl necə olduğunu, sonra isə, gələcəkdə necə olacağını göstərməsi xahiş olunur. Nəticələr protokolda qeyd olunur. Gələcək şəklın ilk şəkli uğurla seçilsə, uşağa müstəqil olaraq ardıcılıqla təşkil etdiyi sonrakı yaşa bağlı şəkilləri müəyyən etmək imkanı verilir. Uşaq öz cinsinə uyğun ardıcılığı düzgün tərtib edərsə, bütün mərhələlər və nəticələr protokolda əks cinsdən olan kartların yaş sırasına uyğun təşkili də daxil olmaqla əks olunur [Белополюская 34-35].

Tədqiqatın ikinci mərhələsində uşağın həqiqi mənlilik, cəlbedici mənlilik və cəlbedici olmayan mənlilik haqqında fikirlərinin müqayisəsi aparılır. Kartların hər iki ardıcılığı uşağın qarşısında qoyulur: özünün tərtib etdiyi və ya cinsinə və yaşına uyğun gələn daha yaxın, ikincisi isə, bir az uzaqda yerləşir. Uşağın tərtib etdiyi ardıcılıq natamamdırsa və ya səhvlər varsa, onun qarşısında qalır və qalan kartlar düzülməmiş bir formada bir az yan tərəfə, lakin onun görmə sahəsində yerləşdirilir. Uşaqdan ardıcılığın hansı şəklının ona ən cəlbedici göründüyünü göstərməsi xahiş olunur. O, nə olmaq istədiyi barədə fikrini ən yaxşı əks etdirən şəkli seçə bilər. Seçdikdən sonra bu obrazı nəyin cəlbedici etdiyi barədə 2-3 sual verilir. Sonra uşaqdan onun üçün ən cəlbedici olmayan yaş təsviri olan bir şəkil göstərməsi xahiş olunur. O, şəkil seçir və lazım gələrsə, eksperimentator seçimin motivlərini aydınlaşdırma bilər. Hər iki seçkinin nəticələri protokolda qeyd olunur [Павленко 52-53].

4. Kişi və qadının rəsmi

N.M. Romanova tərəfindən hazırlanmış bu metodika, fərdin gender münasibətlərini və yönəlmələrini öyrənmək üçün nəzərdə tutulub. Bu metod, fərdlərin gender rolları və identiklik ilə bağlı qavrayış, münasibət və emosiyalarını araşdırmaq üçün istifadə edilən geniş proyektiv testlər kateqoriyasına aiddir. Burada iştirakçılara rəsmlər və ya şəkillər kimi qeyri-müəyyən stimullar təqdim olunur, onlara şərhlər vermək və düşüncə, hiss və münasibətlərini əks etdirən şəkildə tamamlamaq istənilir [Бем 76].

Aşağıda bu metoddan necə istifadə oluna biləcəyinin ümumi təsviri verilmişdir:

- Təlimat: İştirakçılara boş vərəq verilir və onlardan kişi və qadının şəklini çəkmələri xahiş olunur. Təlimatlar qəsdən qeyri-müəyyən ola bilər ki, bu da iştirakçılara tapşırığı öz tərzlərində şərh etməyə imkan verir.

- Təhlil: Psixoloqlar və ya tədqiqatçılar daha sonra rəsmləri təhlil edərək, fərdin cins qavrayışlarına dair anlayışlar təmin edə biləcək nümunələr, mövzular və simvollar axtarırlar. Bu təhlilə rəqəmlərin ölçüsü, xüsusiyyətləri və yerləşdirilməsi kimi aspektlər, eləcə də rəsmə daxil edilmiş hər hansı əlavə detallar və ya simvollar daxil ola bilər.

- Sonrakı suallar: Tədqiqatçılar rəsmlərinin xüsusi aspektləri haqqında soruşmaq üçün iştirakçıları izləyə bilərlər. Məsələn, onlar müəyyən xüsusiyyətlərin niyə daxil edildiyini, rəsmdəki kişi və qadın arasındakı əlaqəni və ya şəkillərlə əlaqəli hər hansı hissələri soruşa bilərlər [Романова 40-42].

Qeyd etmək vacibdir ki, proyektiv üsullar, o cümlədən rəsm tapşırıqları çox vaxt tədqiqatçılar tərəfindən subyektiv şərhə əsaslanır. Hər hansı proyektiv testdə olduğu kimi, nəticələrin etibarlılığı testi, idarə edən və şərh edən şəxsin bacarıq və həzirlərindən asılıdır.

Gender psixologiyası çərçivəsində tətbiq olunan yuxarıdakı metodlardan başqa, dolaylı şəkildə gender psixologiyası tədqiqatlarında istifadə olunan digər metodlar da vardır [Konner 55]:

- NEO Personality Inventory Revised (NEO-PI-R)
- Edwards Personal Preference Schedule (EPPS)
- The Personality Research Form (PRF)
- The California Psychological Inventory (CPI)
- The Guilford-Zimmerman Temperament Survey (GZTS)
- The Institute for Personality and Ability Testing (IPAT)

- Anxiety Scale Questionnaire (IASQ)
- Eysenck Personality Questionnaire Revised (EPQ-R) və s.

5. Eysenck Personality Questionnaire Revised (EPQ-R)

Eysenck Personality Questionnaire Revised (EPQ-R) Hans Eysenck tərəfindən irəli sürülən nəzəriyyə əsasında şəxsiyyəti ölçmək üçün nəzərdə tutulmuş geniş istifadə olunan psixoloji qiymətləndirmə vasitəsidir. EPQ-R şəxsiyyətin üç əsas ölçüsünü qiymətləndirir:

- Ekstraversiya-İntroversiya (E): Bu ölçü fərdin nə dərəcədə ünsiyyətçi, canlı və iddialı (ekstravert) ilə təmkinli, sakit və qapalı (introvert) olduğunu ölçür.

- Nevrotiklik-Sabitlik (N): Bu ölçü emosional qeyri-sabitliyə və ya nevrotikliyə qarşı emosional sabitliyi qiymətləndirir. Nevrotiklikdə yüksək bal toplayan insanlar daha çox emosional dəyişkənlik və narahatlıq hiss edə bilərlər.

- Psixotizm-Sosiallaşma (P): Bu ölçü sərt fikirlilik, təcavüzkarlıq və empatiyadakı fərdi fərqləri əks etdirir. Psixotizm üzrə yüksək ballar daha aqressiv və sərt düşüncəli şəxsiyyəti göstərə bilər [Albert 44].

Gender psixologiyası kontekstində tədqiqatçılar şəxsiyyət xüsusiyyətləri və genderlə əlaqəli dəyişənlər arasındakı əlaqəni araşdırmaq üçün müxtəlif tədqiqat metodlarında EPQ-R-dən istifadə edə bilərlər. Bəzi potensial tədqiqat üsulları bunlardır:

- Korrelyasiya Tədqiqatları: Şəxsiyyət xüsusiyyətlərini ölçmək və gender rolları, stereotiplər və ya təcrübələr kimi genderlə əlaqəli dəyişənlərlə əlaqəni araşdırmaq üçün EPQ-R-dən istifadə edilir.

- Müqayisəli Tədqiqatlar: Şəxsiyyət xüsusiyyətlərindəki nümunələri və ya fərqləri müəyyən etmək üçün, müxtəlif cins qruplarından və ya fərqli gender kimliklərinə malik şəxslərin EPQ-R balları müqayisə edilir.

- Uzun müddətli Tədqiqat: EPQ-R-dən uzununa tədqiqatlarda cinsiyyət rolları, ictimai münasibətlər və ya həyat təcrübələrindəki dəyişikliklərlə bağlı zamanla şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin necə dəyişdiyini araşdırmaq üçün istifadə edilir.

- Eksperimental Dizaynlar: Xüsusi müdaxilələrin və ya manipulyasiyaların gender psixologiyası kontekstində şəxsiyyət xüsusiyyətlərinə necə təsir etdiyini araşdırmaq üçün, EPQ-R-ni eksperimental dizaynlara inteqrasiya edilir.

- Vasitəçilik və Moderasiya Təhlili: EPQ-R tərə-

findən qiymətləndirilən şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin müəyyən cinslə əlaqəli dəyişənlər və psixoloji nəticələr arasındakı əlaqəyə vasitəçilik edib-etmədiyini araşdırılır [Bandura 65].

EPQ-R və ya hər hansı psixoloji qiymətləndirmə alətindən istifadə edərkən tədqiqatçılar onun psixometrik xüsusiyyətlərini, etibarlılığını nəzərə almalıdırlar. Bundan əlavə, tədqiqat zamanı etik mülahizələr nəzərə alınmalıdır.

6. Yeni Şəxsiyyət Inventarı (NEO Personality Inventory Revised: NEO-PI-R)

NEO-PI-R Beş Faktor Modelinə əsaslanan şəxsiyyət xüsusiyyətlərini ölçən geniş istifadə olunan psixoloji qiymətləndirmə vasitəsidir. Böyük beşlik xüsusiyyətləri bunlardır:

- Nevrotiklik (N): Emosional sabitliyə qarşı qeyri-sabitlik
- Ekstraversiya (E): ünsiyyətçil, təmkinli və introvert
- Təcrübəyə Açıqlıq (O): Açıq fikirlilik, yaradıcılıq və maraq, gündəlik və uyğunluq.
- Razılıq (A): Rəqabətli və şübhəçiyə qarşı əməkdaşlıq və şəfqətliklik
- Vicdanlılıq (C): Mütəşəkkil və intizamlıya qarşı diqqətsiz və impulsiv [Bem 34-35]

Tədqiqatçılar tez-tez NEO-PI-R-dən müxtəlif sahələrdə, o cümlədən gender psixologiyasında şəxsiyyət xüsusiyyətlərini qiymətləndirmək üçün istifadə edirlər. Gender psixologiyası kontekstində NEO-PI-R-ni cəlb edə biləcək bəzi tədqiqat üsulları bunlardır:

- Korrelyasiya Araşdırmaları: Şəxsiyyət xüsusiyyətlərini ölçmək və gender rolları, stereotiplər və ya təcrübələr kimi genderlə əlaqəli dəyişənlərlə əlaqəni araşdırmaq üçün NEO-PI-R-dən istifadə edilir.
- Müqayisəli Tədqiqatlar: Şəxsiyyət xüsusiyyətlərindəki nümunələri və ya fərqləri müəyyən etmək üçün müxtəlif cins qruplarından və ya fərqli gender kimliklərindən olan şəxslərin NEO-PI-R balları müqayisə edilir.
- Uzunmüddətli Tədqiqat: NEO-PI-R-ni uzununa tədqiqatlarda istifadə edilir, alətlə ölçülən şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin zamanla gender rolları, ictimai münasibətlər və ya həyat təcrübələrindəki dəyişikliklərlə bağlı necə dəyişdiyini araşdırılır.
- Eksperimental Dizaynlar: Xüsusi müdaxilələrin və ya manipulyasiyaların gender psixologiyası kontekstində şəxsiyyət xüsusiyyətlərinə necə təsir etdi-

yini araşdırmaq üçün NEO-PI-R-ni eksperimental dizaynlarına inteqrasiya edilir.

- Vasitəçilik və Moderasiya Təhlili: NEO-PI-R tərəfindən qiymətləndirilən şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin müəyyən cinslə əlaqəli dəyişənlər və psixoloji nəticələr arasındakı əlaqəyə vasitəçilik edib-etmədiyini araşdırılır [Butler 525-526].

NEO-PI-R və ya hər hansı digər psixoloji alətdən istifadə edərkən tədqiqatçılar onun psixometrik xüsusiyyətlərini, etibarlılığını nəzərə almalıdırlar. Alətin xüsusi tədqiqat kontekstinə uyğun olmasını və etik mülahizələrin nəzərə alınmasını təmin etmək vacibdir. Bundan əlavə, tədqiqatçılar şəxsiyyət və cinslə əlaqəli konstruksiyalar arasında qarşılıqlı əlaqəni hərtərəfli başa düşmək üçün, tamamlayıcı metodları araşdırmaq tələb oluna bilər.

7. Edwards Personal Preference Schedule (EPPS)

EPPS şəxsiyyət xüsusiyyətlərini və üstünlüklərini ölçmək üçün nəzərdə tutulmuş psixoloji qiymətləndirmə vasitəsidir. Allen L. Edvards tərəfindən hazırlanmış EPPS fərqləri müxtəlif sahələrdə, o cümlədən peşə və istirahət seçimləri, sosial qarşılıqlı əlaqələr və özünü qavrayış kimi qiymətləndirmək üçün istifadə olunur. Bu fərziyyəyə əsaslanır ki, insanlar müxtəlif həyat vəziyyətlərində öz seçimləri və üstünlükləri ilə şəxsiyyət üstünlüklərini ifadə edirlər.

Gender psixologiyası kontekstində tədqiqatçılar şəxsiyyət üstünlükləri və genderlə əlaqəli dəyişənlər arasındakı əlaqəni araşdırmaq üçün, müxtəlif tədqiqat metodlarında EPPS-dən istifadə edə bilərlər. Bəzi potensial tədqiqat üsulları bunlardır:

- Korrelyasiya Araşdırmaları: Şəxsiyyət seçimlərini ölçmək və gender rolları, stereotiplər və ya təcrübələr kimi genderlə əlaqəli dəyişənlərlə əlaqəni araşdırmaq üçün EPPS-dən istifadə edilir.
- Müqayisəli Tədqiqatlar: Fərqli cins qruplarından və ya fərqli cinsi kimliklərə malik olan şəxslərin EPPS ballarını müqayisə edərək, şəxsiyyət seçimlərindəki nümunələri və ya fərqlər müəyyən edilir.
- Uzunmüddətli tədqiqat: Gender rollarında, ictimai münasibətlərdə və ya həyat təcrübələrində dəyişikliklərlə bağlı zamanla şəxsiyyət seçimlərinin necə dəyişdiyini araşdırmaq üçün, uzun müddətli tədqiqatlarda EPPS-dən istifadə edilir.
- Eksperimental Dizaynlar: Xüsusi müdaxilələrin və ya manipulyasiyaların gender psixologiyası kontekstində şəxsiyyət seçimlərinə necə təsir etdiyini

araşdırmaq üçün EPPS-ni eksperimental dizaynlara inteqrasiya edilir.

- Vasitəçilik və Moderasiya Təhlili: EPPS tərəfindən qiymətləndirilən şəxsiyyət üstünlüklərinin müəyyən genderlə əlaqəli dəyişənlər və psixoloji nəticələr arasındakı əlaqəyə vasitəçilik edib-etmədiyini araşdırılır [Egan 458-459].

EPPS və ya hər hansı psixoloji qiymətləndirmə alətindən istifadə edərkən tədqiqatçılar onun psixometrik xüsusiyyətlərini və etibarlılığını nəzərə almalıdırlar. Tədqiqat zamanı etik mülahizələr də nəzərə alınmalıdır.

8. Şəxsiyyət Araşdırma Forması (The Personality Research Form - PRF)

Şəxsiyyət Araşdırma Forması (PRF) C. R. Rogers və başqaları tərəfindən hazırlanmış psixoloji qiymətləndirmə vasitəsidir. Şəxsiyyətin humanist nəzəriyyəsinə əsaslanan şəxsiyyət xüsusiyyətlərini ölçmək məqsədi daşıyır. PRF şəxsiyyətin bir neçə ölçülərini, o cümlədən özünə inam, özünə hörmət və şəxsiyyətlərarası münasibətləri qiymətləndirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Gender psixologiyası kontekstində tədqiqatçılar şəxsiyyət xüsusiyyətləri və genderlə əlaqəli dəyişənlər arasındakı əlaqəni araşdırmaq üçün müxtəlif tədqiqat metodlarında PRF-dən istifadə edə bilərlər. Bəzi potensial tədqiqat üsulları bunlardır:

- Korrelyasiya Tədqiqatları: Şəxsiyyət xüsusiyyətlərini ölçmək və gender rolları, stereotiplər və ya təcrübələr kimi genderlə əlaqəli dəyişənlərlə əlaqəni araşdırmaq üçün PRF-dən istifadə edilir.

- Müqayisəli Tədqiqatlar: Şəxsiyyət xüsusiyyətlərindəki nümunələri və ya fərqləri müəyyən etmək üçün, müxtəlif cins qruplarından və ya fərqli cins kimliklərindən olan şəxslərin PRF balları müqayisə edilir.

- Uzun müddətli tədqiqat: Gender rollarında, ictimai münasibətlərdə və ya həyat təcrübələrində dəyişikliklərlə bağlı zamanla şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin necə dəyişdiyini araşdırmaq üçün uzununa tədqiqatlarda PRF-dən istifadə edilir.

- Eksperimental Dizaynlar: Xüsusi müdaxilələrin və ya manipulyasiyaların gender psixologiyası kontekstində şəxsiyyət xüsusiyyətlərinə necə təsir etdiyini araşdırmaq üçün PRF-ni eksperimental dizaynlara inteqrasiya edilir.

- Vasitəçilik və Moderasiya Təhlili: PRF tərəfindən qiymətləndirilən şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin

müəyyən cinslə əlaqəli dəyişənlər və psixoloji nəticələr arasındakı əlaqəyə vasitəçilik edib-etmədiyini araşdırılır [Martin 920-921].

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, gender psixologiyası inkişaf etməyə davam etdikcə, genderlə bağlı təcrübələrin çoxşaxəli xarakterini müəyyənləşdirmək üçün, müxtəlif tədqiqat metodları vacibdir. Tədqiqatçılar müasir cəmiyyətdə psixologiya və gender arasındakı mürəkkəb dinamikanın daha əhatəli və geniş başa düşülməsinə töhfə vermək üçün, həm müəyyən edilmiş, həm də yeni yaranan metodologiyaları tətbiq edirlər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Albert, R. D. *The place of culture in modern psychology*. In P. A. Bronstein & K. Quina (Eds.), *Teaching a psychology of people*. Washington, DC: American Psychological Association 1988.

2. Bem, S. L. *The lenses of gender: Transforming the debate on sexual inequality*. New Haven, CT: Yale University Press 1993.

3. Butler, J. *Performative Acts and Gender Constitution: An Essay in Phenomenology and Feminist Theory*. *Theatre Journal*, Vol. 40, No. 4, The Johns Hopkins University Press 1988, pp. 519-531.

4. Eagly, A. H., Beall, A., & Sternberg, R. S. (Eds.). *The psychology of gender (2nd ed.)*. New York: Guilford Press 2004.

5. Egan, Susan. K., and David G. Perry. "Gender Identity: A Multidimensional Analysis with Implications for Psychosocial Adjustment." *Developmental Psychology* 2001, 37: pp. 451-463

6. Konner, M. J. *Women After All: Sex, Evolution, and the End of Male Supremacy* 2015

7. Martin, Carol L., Diane N. Ruble, & Joel Szkrzybalo. "Cognitive theories of gender development." *Psychological Bulletin* 2002, 128, pp. 903-933

8. Bem С. Линзы гендера. Трансформация взглядов на проблему неравенства полов / С.Бем. – М., 2004.

9. Бендас, Т. В. *Гендерная психология: учеб. пособие*. СПб. : Питер, 2006.

10. Клецина И.С. *Развитие гендерных исследований в психологии // Гендерная психология: хрестоматия / сост. Е.Е. Ли. – Иркутск : Изд-во Иркут. гос. ун-та, 2010.*

11. Павленко, Б. *Психодиагностические методики изучения гендерных особенностей личности [Электронный ресурс]: Минск: БГУ, 2013. URL:*

<https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/105002/1/Bespanskaja2.pdf>

12. Романова, Н.М. Тест «Рисунок мужчины и женщины» / Журнал прикладной психологии. – 2004. № 3. С. 38-44.

XÜLASƏ

Bu məqalə, psixoloji proseslər və genderlə əlaqəli təcrübələr arasında mürəkkəb qarşılıqlı əlaqənin açılmasına yönəlmiş dinamik bir sahə olan gender psixologiyasında istifadə olunan tədqiqat metodlarını araşdırır. Məqalə, həm yaranmış, həm də yeni yaranan metodologiyaları araşdıraraq, gender identikliyi, rolları və ictimai gözləntilərin təsiri haqqında anlayışımızı inkişaf etdirmək üçün istifadə olunan müxtəlif yanaşmaların hərtərəfli icmalını təmin etmək məqsədi daşıyır. Bundan əlavə, o, gender psixologiyası tədqiqatının inkişaf edən mənzərəsini araşdırır, genderin geniş və çoxşaxəli təbiətini müəyyənləşdirmək üçün, innovativ metodologiyalara ehtiyacı vurğulayır.

Açar sözlər: *Gender fərqləri, kişi, qadın, nəzəriyyələr, təkamül psixologiyası, psixoloji xüsusiyyətlər*

GENDER IDENTITY AND STEREOTYPES DETERMINING PSYCHOLOGICAL METHODS

SUMMARY

This scientific article delves into the research methods employed in gender psychology, a dynamic field focused on unraveling the complex interplay between psychological processes and gender-related experiences. By examining both established and emerging methodologies, this article aims to provide a comprehensive overview of the diverse approaches utilized to advance our understanding of gender identity, roles, and the impact of societal expectations. Additionally, it explores the evolving landscape of gender psychology research, emphasizing the need for innovative methodologies to capture the nuanced and multifaceted nature of gender.

Keywords: *Gender differences, male, female, theories, evolutionary psychology, psychological characteristics.*